

Zemahşerî'nin el-Minhac fî Usûli'd-Din Adlı Eseri ve Beyan Üslubu

Zamakhshari's Work titled al-Minhac fî Usûli'd-Din and his Statement Style

Dr. Hüseyin AVCI

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Dr., Eskişehir Osmangazi University, Eskişehir, Turkey.
haffanavci71@gmail.com

 0000-0002-9638-3645

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş Tarihi / Received	Makale Türü / Article Type	Kabul Tarihi / Accepted	Yayın Tarihi / Published
28 Haziran / June 2021	Araştırma Makalesi / Research Article	25 Ağustos / August 2021	23 Eylül / September 2021

Atıf Bilgisi / Cite as:

Avcı, Hüseyin. "Zemahşerî'nin el-Minhac fî Usûli'd-Din Adlı Eseri ve Beyan Üslubu", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (Eylül 2021), 378-396.
<http://doi.org/1051702/esoguifd.958674>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Zemahşerî'nin el-Minhac fî Usûli'd-Din Adlı Eseri ve Beyan Üslubu

Özet ► İslamî ilimler başta olmak üzere Arap edebiyatı, belagat, nahiv ve sözlükçülük alanlarında yazdığı eserlerle yaşadığı çağa damga vuran Zemahşerî, sadece o döneme değil günümüz ilim ve fikir dünyasına da ışık tutmuştur. Bir ilim ve kültür merkezi olması yanında Mu'tezile itikadının kalesi konumunda olan Harezmde doğup yetişen Zemahşerî, itizalî fikirlerini devasa eseri Keşşâfta ayrıntılı olarak serdetmiş, bununla birlikte Mutezile itikadının ilke ve esaslarını konu edindiği müstakil bir akaid eseri de kaleme almıştır. Çalışmamıza da esas olan el-Minhac fî Usûli'd-Dîn adlı bu eser imamet meselesi dışında kelama dair tüm konuları mündemiç olup, soru cevap üslubuyla veciz bir şekilde kaleme alınmıştır. İtikadî meselelere yaklaşımında nasslar ışığında akla ve duyulara öncelik veren Zemahşerî ve Mu'tezile kalamcıları, İslâm dininde iman esaslarının temellendirilmesi, sistematik hale getirilmesi, izah ve ispat edilmesi, karşı delil ve fikirlerin çürütülmesini kendilerine vazife kabul etmişlerdir. Zemahşerî'nin günümüze kadar ulaşabilen eserlerinden biri olan el-Minhac, küçük bir risale mahiyetinde olup, müellif İslam inanç esaslarına dair görüş ve kabullerini Kur'ân ayetleri, hadisler ve en çok da aklî çıkarımlarla ispat yolunu seçmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zemahşerî, Kalam, Mu'tezile, el-Minhac, Fenkale.

Zamakhshari's Work titled al-Minhac fî Usûli'd-Din and his Statement Style

Abstract ► Zemahşerî, who marked his age with his works in the fields of Islamic sciences, Arabic literature, rhetoric, nahiv and lexicography, shed light not only on that period but also on the world of science and ideas today. Zemahşerî, who was born and raised in Harezm, which is the castle of his belief in Mu'tazil, as well as being a center of science and culture, has detailed his theological ideas in his gigantic work, Keşşâf. This work named al-Minhac fî Usûli'd-Dîn, which is the basis of our study, has all the issues related to kalam except the issue of imam, and has been written concisely in a question-and-answer style. Zamakhshari and Mu'tezile theologians, who prioritize reason and senses in their approach to religious issues, accepted it as their duty to justify, systematize, explain and prove the principles of belief in Islam, and refute the counter evidence and ideas. Al-Minhaj, one of the works of Zamakhshari that has survived until today, is a small treatise and the author chose to prove his views and acceptances on the principles of Islamic belief through Qur'anic verses, hadiths and mostly rational deductions.

Keywords: Zemahşerî, Theology, Mutazila, al-Minhac, Fenkale.

Giriş

İslam toplumunda tefsir, Arap Edebiyatı, belagat, nahiv ve sözlükçülük dendiğinde akla gelen ilk isimlerden birisi de şüphesiz Zemahşerîdir. Hayatı boyunca hem Arap edebiyatı hem de İslamî ilimler alanlarında birbirinden değerli birçok eser telif eden Zemahşerî, amelde Hanefî iken¹, itikatta

¹ İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fida Zeynuddin Kasım. *Tâ'cu't-teracim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, (Beirut: Daru'l-Kalem, 1992), 293; Suyûtî, Abdurrahman Celaluddin es-, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Halep: Matba'atu İshâ el-Albânî, 1384/1965), 279; Dayf, Abdussettâr. *Dîvânü'z-Zemahşerî*, Kahire, Muessesetu'l-Muhtâr, 1425/2004, 212; Huyemî, Fâtıma Yusuf el-. *Dîvânü Cârillah ez-Zemahşerî*, Dâru Sâdır, Beyrut, 2008, 371

Mu'tezile mezhebinin tutkulu bir mensubudur.² Fikhî konularda taassuptan uzak bir görüntü çizen müellif, Hanefî olduğunu itiraf etmekle birlikte diğer fikhî mezheplerin görüşlerine de vakıf olup³, özellikle Şafi Mezhebi kurucusu İmam Şafii'nin hayranıdır. Bunu da *Ruûsu'l-mesâil el-mesâilu'l-hılâfiyye beyne'l-Hanefiyyeti ve's-Şâfi'yye ve Şâfi'l-'Iyy min kelâmi's-Şâfi'*, adlı fıkha dair eserlerinde ortaya koymuştur. Zemahşerî, koyu bir müntesibi olduğu Mu'tezile akaidine dair görüş ve kabullerini devasa eseri el-Keşşâf'ta tüm ayrıntılarıyla serdetmiştir. Keşşâf, Kadı Abdülcabbar'ın (ö.415/1025) *Şerhu usûli'l-hamse ve el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* adlı eserlerinden sonra elimize ulaşan ve Mu'tezile akidesini işleyen en önemli ve hacimli eserdir. Bu nedenle olsa gerek, küçük hacimli ve muhtasar bir risale mahiyetindeki *el-Minhac fî usûli'd-din* adlı eseri dışında müstakil bir akâid kitabı yazmamıştır.⁴ Keşşâf dışında yazdığı tüm eserlerde onun itikadî kimliğini yansıtan izlere rastlamak da mümkündür.⁵

Başlangıcında bir mukaddime olmaması nedeniyle hangi saiklerle yazdığı ve neden bu kadar kısa tuttuğu hakkında bilgi sahibi olamadığımız el-Minhac müellifin günümüze ulaşan akaide dair tek eseri olma özelliğini taşımaktadır. İleride de değineceğimiz gibi Zemahşerî'nin hayatının merkezinde diyebileceğimiz bir konunun bu şekilde kısa ve dağınık olarak sunulması bizde eserin bizzat Zemahşerî tarafından değil onun söylemleri esas alınarak başkaları tarafından kaleme alındığı kanaatini uyandırmıştır. Edip, müfessir ve nahivci kimliğiyle öne çıkan Zemahşerî bu alanlarda telif ettiği eserleriyle çokça konuşulup tartışılırken, el-Minhac diğer eserleri kadar yankı uyandırmamış, ses getirmemiştir.

² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslami, 1993), 6/2688; el-Kıftî, el-Vezîr Cemalüddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Yusuf, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1986), 3/270; İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddin Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 5/170; İsmail Cerrahoğlu, "Zemahşeri ve Tefsiri", *Diyanet Dergisi*, 19/1, (Ocak 1983), 60; Nuri Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", *İÜEF. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26/1, (1993), 291; el-Cüveynî, Mustafa ed-Dâvî el-, *Menhecü'z-Zemahşerî fî tefsîri'l-Kur'âni ve beyâni İ'câzihî*, Mısır: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, 37; Abdülhamid Kâsım en-Neccâr. *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*. (Trablus: Câmiatu'l-Fâtih, Yüksek Lisans Tezi, 1982), 48.

³ Cerrahoğlu, "Zemahşeri ve Tefsiri", 87-88; Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 608; el-Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 522-523; Ali Özek "el-Keşşaf", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/329-330; Abdülkadir Tekin, "Zemahşerî'nin Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği-el-Keşşâf Örneği", *AÜİD*, 6/10 (Haziran 2018), 224-225; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 70, 2020), 1/758.

⁴ Yüce, "Zemahşeri Hayatı ve Eserleri", 300; Mustafa Öztürk & M. Suat Mertoğlu, "Zemahşeri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/237; Metin Yurdağür, *Kelam Tarihi Ekoller-Şahıslar-Eserler*, 2. Basım, (İstanbul: MÜİFV Yayınları, 2018), 218.

⁵ Cerrahoğlu, "Zemahşeri ve Tefsiri", 87-88

el-Minhac 'ın İçeriği

Eserini sekiz bâb ve yirmi başlık altında ortaya koyan Zemahşerî, Mu'tezilî âlimlerin tercih ettiği geleneksel tertibin dışına çıkmıştır. El-Usûlü'l-Hamse olarak kavramlaşan beş temel esas tevhid, adl/adalet, el-va'd ve'l- vaîd, el-menzilu beyne'l-menzileteyn ve el-emru bi'l-ma'rûfi ve'n-nehyu ani'l-munker eserde sıralanmış olarak ele alınmamış bunlardan sadece el-va'd ve'l- vaîd ve el-emru bi'l-ma'rûfi ve'n-nehyu ani'l-munker başlıkları müstakil olarak zikredilmiştir.

Müellif **tevhid** konusunda her ne kadar bir başlık açmasa da bu önemli esası; Allah'ın kadîm oluşu, O'na hiçbir şeyin benzememesi, kudret, sem' (duyma), basar (görme) ilim, hayy (diri, canlı) mürîd (irade sahibi) ğanî (muhtaç olmama) hakîm gibi sıfatlarını ayrı ayrı değerlendirmek suretiyle izah etmiştir.

Adalet esasını da bir başlık altında değil; teklif (mükellef kılma), lütuflar, elemeler (kulun başına gelen olumsuzluklar), rızıklar-fiyatlar-eceller (Allah'ın rızık vermesi-dünyada malların fiyatlarının belirlenmesi-varlıkların ecelleri) şeklinde farklı başlıklar altında sunmuştur.

El-va'd ve'l-vaîd (Allah'ın iyilik yapanları cennetiyle ödüllendireceği, kötülük yapanları ise cehennemle cezalandıracağı) konusunu ise müstakil bir başlıkla eserine alan müellif iyilik ve kötülük kavramlarını, kişinin ödül ve cezayı hak etme prensiplerini bu meyanda zikretmiş beş esastan biri olan **el-menzilu beyne'l-menzileteyn** (büyük günah işleyenlerin dünyadaki durumları yani iman ile küfür arasındaki halleri) konusunu da bu başlık altında okuyucuya arz etmiştir.

El-emru bi'l-ma'rûfi ve'n-nehyu ani'l-munker (iyiliği emredip kötülükten sakındırma) esası da müstakil başlık olarak esere alınmış, bu başlık altında ma'rûf /iyilik ve munker /kötülük kavramları çerçevesinde emir ve nehyin hükmü, şartları, kimin ve kimlere karşı bu sorumluluğu yerine getirmesi gerektiği ve görevi ifanın keyfiyeti üzerinde durulmuştur.

Konuların böyle dağınık olarak ele alınması, mukaddimesinin olmayışı, çok kısa ve kısıtlı cümlelere yer verilmesi eserin anlaşılmasını zorlaştırmış, insicamını bozmuştur. Öyle ki birçok cümlelerin anlaşılabilmesi ancak bazı ara cümlelerin eklenmesiyle ve Mu'tezile akaidine ve eserde ismi geçen fırka ve mezheplerin görüşlerine vakif olunmakla mümkün olmaktadır. Bilindiği üzere Mu'tezilî düşünce Zemahşerî'nin hayatındaki en önemli husustur. Denilebilir ki İtizâl fikri onun yaşam biçimi ve karakterinin bir yansımasıdır. Zira başına gelen onca hadiseye, uğradığı onca haksızlık ve zulme rağmen bu inancından bu davasından en küçük bir sapma göstermemiştir. Zemahşerî devasa eseri Keşşâf'ta Mu'tezile itikat esaslarını bütün ayrıntılarıyla ve özenle ortaya koymuştur. Onun kendisi için bu kadar önemli bir konuyu böyle kısa, kısıtlı bir eserde ele alması, bizde eserin bizzat kendisi tarafından değil onun sohbet ve derslerine katılan başkaları tarafından rastgele alıntılanan ifadelerin bir araya getirilmesinden meydana getirildiği kanaatini uyandırmıştır.

Zemahşerî'nin el-Minhâc adlı bu eserinin günümüze ulaşan üç farklı nüshası bulunmaktadır. Bunlardan ilki İtalya'nın Milano şehrinde Ambrosiana Kütüphanesinde. 1088 hicri senesinde Muhammed b. İbrahim b. el-Hasan B. Ali b. Salâh tarafından istinsah edilmiştir. Diğer nüsha Hollanda Lieden Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmakta olup nâsihi ve nesh tarihi belirsizdir. Üçüncü nüsha ise Yemen'de Sa'de şehrinde özel bir koleksiyonda korunmaktadır. 1049 hicri yılında Abdulvahhâb b. Salâh b. Dâvûd ed-Dâî tarafından istinsah edilen nüsha 2004 yılında Abbas Hüseyin İsa Şerafuddin tarafından yayınlanmıştır.⁶ Bu nüshanın sonunda yer alan imamet bahsi eserin aslında yoktur. Ancak neşreden tarafından Zemahşerî'nin görüşleriyle örtüştüğü iddiasıyla Seyyid Muhammed b. Ahmed el-Hasan'ın *Kitâbu'l-Murşid* adlı eserinden alıntılanarak *el-Minhâc'in* sonuna eklenmiştir. Bu nüshalar arasında bazı farklılıklar bulunması eserin bu haliyle Zemahşerî'nin kaleminden çıkmadığı kanaatimizi güçlendirmektedir.

Zemahşerî'nin ele alıp tartıştığı konular, İslam medeniyetinin ilk dönemlerinden itibaren üzerinde en çok durup tartıştıkları konulardır. Allah'ın varlığı, birliği, sıfat ve hususiyetleri, kulların fiilleri, kader, büyük-küçük günah ve bunları işleyenlerin durumları, kelam sıfatı ve Kur'ân'ın mahlûk olup olmadığı, Allah'ın va'd ve vâdi, iman-amel ilişkisi, iyilik ve kötülüğün birbirini iptal etmesi, şefaât, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker, husûn kubuh bağlamında adalet anlayışı, rızık, ecel, lütuf, elem, teklifin mahiyeti gibi konular, Zemahşerî'nin bu hacim olarak mütevazı eserinde ele alıp değerlendirdiği ve görüşlerini serdettiği başlıca konular olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷ Kendi döneminde yaygın itikadi fırkaların yukarıdaki konularda ortaya koydukları görüşler hakkında değerlendirmeler de yapan müellif, zaman zaman sert eleştirilerde bulunmaktadır. Eserinde iddialarını ayet ve hadislerle destekleyen müellif toplamda 30 ayet ve 6 hadisle istişhata bulunmuş, bunun dışında birçok yerde aklî delil ve çıkarımlara da müracaat etmiştir.

Bir Beyan Üslubu Olarak Fenkale (الفنكالة)

El-Minhâc tıpkı Keşşâf'ta da olduğu gibi "Fenkale" veya "Fenkule" olarak isimlendirilen soru-cevap yöntemiyle okuyucuya sunulmuş, müellif, hem soru soran kişi hem de cevap veren kişi olarak "فإن قلت" "eğer şöyle dersin" "قلت" "derim ki" yahut "إذا قيل" "dendiğinde/denilirse" "فيقال لهم" "onlara şöyle denilir" şeklinde bir üslupla meseleleri değerlendirmiştir.

Fenkale (الفنكالة) kelimesi Arapçada tek başına bir anlam ifade etmemektedir. Çünkü bu kelime *فإن قلت...قلت* lafzından üretilmiş özel bir kavramdır. Arapçada buna "naht", üretilen yeni kelimeye

⁶ Eseri Türkiye'de ilk defa Türkçeye çeviren ve elde edemediğimiz ilk iki nüshasını bize gönderme inceliğini gösteren Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Sayın Ulvi Murat Kılavuz beyefendiye yüce gönüllülüğü için teşekkürü borç biliriz.

⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Kelam", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/196

ise “menhût” denmektedir.⁸ İstilahta ise çeşitli manalar atfedilen kavramın “ konuşma tarzında sunulan, farazî soru ve cevaplar içeren beyânî nükteler”,⁹ “hayali münazara üslubu”¹⁰ şeklinde tanımları yapılmaktadır.

Fenkale üslubu didaktik / eğitici-öğretici bir üsluptur. İslam uleması tarafından ikinci yüzyıldan itibaren kullanılan bu yöntemin çeşitli varyasyonları bulunmaktadır. فإذا, فإن قلت...قلت vb. şeklinde kalıpları olan bu üslup, tıpkı الحمدلة “Hamdele” البسمة “Besmele” الصلوة “Salvele” ve البكفة “Belkefe”¹¹ de olduğu gibi menhût bir kelime olup “Fenkale yahut Fenkule”¹² olarak kavramlaşmıştır. Bu üsluptan beklenen en önemli sonuç okuyucuların ve öğrencilerin dikkatlerini çekmek, konuya dair bazı incelikleri farazi sorularla okuyucunun gayretine gerek kalmadan sunmak ve bu inceliklerin ve diğer faydalı bilgilerin kişinin zihninde daha çabuk yer etmesini ve kalıcı olmasını temin edebilmektir. Dolayısıyla bu üsluba delillerle teyit edilmiş zihnî bir aktivitedir demek de mümkündür.¹³

Bu üslubun ilk olarak Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö.175/791) ve onun öğrencisi ve takipçisi Sibeveyhî (ö.180/796) tarafından kullanıldığı kabul edilmektedir.¹⁴ Ayrıca birçok farklı şekilde mütekaddim akide, fıkıh, nahiv ve tefsir eserlerinde de kullanılmıştır.¹⁵ Zemahşerî'nin bu ilmî faraziyye yöntemini devasa eseri Keşşâf'ta 2500 den fazla kullandığı tespit edilmiştir.¹⁶ Çalışmamıza konu olan el-Minhac'da ise bu yöntem risalenin içeriğini oluşturan konuların izahında 73 kez

⁸ Mehmet Reşit Özbalkıç, “Naht”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/310-311; Yakup Civelek, “Arap Dilinde Naht Ve Kelime Türetmede “Naht” Yönteminin Kullanımı”, *Nüsha*, III/10,(Yaz 2003), 101; Orhan Oğuz, “Arapçada Naht Yöntemi ile Kelime Türetilmesi”, *Marife*, 16/1, (Yaz,2016), 11; Amir Kahayev, “Arap Dilinde Naht Olgusu (İbn Fâris Örneğinde)”, *BEÜİFD*, 6/1, (Haziran 2019), 33

⁹ Nizâr ‘Atallah Ahmed Salih, “Fenkulâtu’z-Zemahşerî el-belâğiyeti fi sûrati Yûsuf (as)”, *Mecelletu'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*, 2017, 16. Sayı, s: 52 (49-98)

¹⁰ Ali Sa'dûn Ahmed, “el-Eseru'd-delâli li-meânî'l-Kur'âni li'l-Ferrâi fi'l-Keşşâfi li'z-Zemahşerî”, *Mecelletu'l-Kâdisiyye li'l-Ulûmi'l-İnsâniyye*, 2009, cilt:12, sayı:4, s: 53 (45-66)

¹¹ Ehli Sünnet akidesine göre Allah'ın ahirette keyfiyetsiz görüleceğini ifade eden “bilâ keyfiyyetin” بلا كيفية ifadesinin menhût halidir. Yaptığımız okumalarda edindiğimiz kanaate göre “belkefe” lafzını ilk kullanan kişi Zemahşerî'dir. bk. Dayf, *Dîvânu'z-Zemahşerî*, 454; Huyemî, *Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî*, 385

¹² Kavram “fenkale” ve fenkule” şeklinde okunabilmektedir. Abdulaziz Cûdî, *Uslûb el-fenkale inde'z-Zemahşerî fi tefsîrihi ve beyânu hasâisihî ve fevâidih*, <https://tafsir.net> (03.03.2021);Adil eş-Şeyh Abdullah Ahmed, *el-Fenkaletu suveruhâ ve delâletuhâ fi kitâbi'r-risâleti li-İmâmi's-Şâfi*, Mecelletu's-Şâfi Merkezi'l-Mezhebi's-Şâfi, 2018 7. Sayı, s:63, Adil Râzî Câbir ez-Zerkânî, *el-Fenkaletu inde'z-Zemahşerî beyne'd-delâleti ve'l-hicâc*, 2015, 1. Cilt, 19. Sayı, s:1

¹³ Necmuddin Ebî'r-Rabî Süleyman b. Abdulkavî b. Abdulkerim b. Saîd et-Tûfi, *Şerhu muhtasari'r-ravza*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 2. Basım (Suudi Arabistan; Vezâratu's-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd 1998/1419), s:14-15

¹⁴ Özbalkıç, “Naht”, 32/310-311

¹⁵ İmam Şâfi'nin “er-Risâle” adlı eseri buna örnektir.

¹⁶ Cûdî, *Uslûb el-fenkale inde'z-Zemahşerî fi tefsîrihi ve beyânu hasâisihî ve fevâidih*. 2.

kullanılmıştır. Bu üslubun, cidal ve münazara alanlarında usta olan Zemahşerî ve Mutezile âlimleri için ehemmiyeti büyüktür. Mutezile âlimlerinin çoğu eserlerini farazi soru ve cevap yöntemini kullanarak kaleme almışlar, okuyucu yahut dinleyicinin itiraz yollarını kapatarak veya daha onlar soru sormadan gelecek soruyu tahmin edip cevap vererek tartışmada rakiplerine galip gelmeyi hedeflemişlerdir. Elbette Zemahşerî nezdinde bu yöntemin tek gayesi rakipleri alt etmek veya onlara karşı zafer kazanmak değildir. Onun gerçek gaye her zaman hakikatin ortaya çıkması, bilinmesi ve yayılması olmuştur. Özellikle tefsiri Keşşaf'ta kullandığı bu metot sayesinde Zemahşerî, birçok konuda yeni ufuklar açmış, çeşitli konuların tartışılmasına fırsat sunmuş, kendi yorum ve görüşlerini zenginleştirmiş, metin merkezli, dil, edebiyat, belagat, kıraat ve hukuk gibi alanlarda becerilerini ortaya koymuş ve daha da önemlisi itizâlî görüşlerini temellendirmede bu üsluptan istifade etmiştir.

Zemahşerî'nin fenkale üslubunu bir beyan üslubu olarak benimsemesini Kur'ân'a dayandırması ve ayetle temellendirmesi ise ayrıca dikkate şayandır. Tefsiri Keşşaf'ta Bakara suresi 142. Ayetin izahında kullandığı ifadeler bunu açıkça göstermektedir. O, bu metodu “سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلِيَهُمْ ” عَنْ قِبَلِهِمُ الَّذِي كَانُوا عَلَيْهِمْ قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ “İnsanlardan bir kısım sefihler, "Onları şimdiye kadar yöneldikleri kiblede vazgeçiren sebep nedir?" **diyeceklerdir.** (onlara) **De ki** "Doğu da batı da Allah'ındır. O, dilediğini dosdoğru yola iletir.”¹⁷ ayetine dayandırmaktadır. Burada Zemahşerî'ye göre farazi soru سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ “sefihler diyeceklerdir”, buna verilen cevap ise قُلْ “**de ki**” şeklindedir. Zemahşerî Keşşaf'ında bu ayeti yorumlarken kendi uyguladığı ve bu ayete dayandırdığı metodunu şu sözleriyle temellendirmeye çalışmaktadır.

فإن قلت: أي فائدة في الإخبار بقولهم قبل وقوعه؟ قلت: فائدته أن مفاجأة المكروه أشد، والعلم به قبل وقوعه أبعد من الاضطراب إذا وقع لما يتقدمه من توطئ النفس، وأن الجواب العنيد قبل الحاجة إليه أقطع للخصم وأرد لشغبه، وقبل الرمي يراش السهم.

“Eğer, onların sözlerini (söyleyeceklerini) onlar söylemeden haber vermenin nasıl bir faydası var **dersen**” şeklinde soruyu kendi kendisine soran Zemahşerî ardından bunun faydalarını anlatmakta ve kendi sorusuna şöyle cevap vermektedir. “**Derim ki**, istenmeyen, hoş olmayan, bir şeyin aniden olması, hiç beklenmedik bir anda karşımıza çıkması kişi için zordur, şiddetlidir, insanı zor durumlara düşürebilir. İstenmeyen, hoş olmayan şeyin, olmadan, gerçekleşmeden önce bilinmesi (olacağından haberdar olunması) muhtemel bir zihin karışıklığına ve gönül huzursuzluğuna mani olacaktır. Hasmin nefsinde oluşacak muhtemel itiraz ve ihtilafı da teskin edecektir. Muhtemel işkâllerden kaynaklanan sorulara önceden verilen hazır cevaplar rakibin önünü kesecek, onun itirazlarına ve çıkaracağı velveleye en güzel karşılık olacaktır. (Unutmayınız), ok atılmadan tüyle bezenir. (bir olay olmadan ona hazırlıklı olmak lazımdır)”¹⁸

¹⁷ Bakara 2/142

¹⁸ Zemahşerî, el-Keşşâf, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 70, 2020), 1/539

Bu sözlerden de anlaşılacağı üzere fenkale üslubu; münâzara ve cidâlde karşıdaki kişinin soracağı soruları önceden tahmin edip cevaplar hazırlayarak onun karşı delil ve itirazlarını çürütmek, karşı hamlelerinin önünü tıkamak üzerine kurgulanmış bir üsluptur.

Fenkale Üslubu Konusunda Zemahşerî'yi Etkileyen Âlimler

Zemahşerî fenkale yöntemini uygulamada şöhret bulmasına rağmen bu yöntemin mucidi değildir. Bu üslup Zemahşerî'den önce de birçok âlim tarafından kullanılmıştır. Bunlar arasında Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö.175/791), onun öğrencisi ve Zemahşerî'nin nahiv konusunda en önemli ilham kaynağı olan *el-Kitâb* müellifi Sibeveyh (ö.180/796), *Câmiu'l-beyân* adlı tefsirinde bu yönteme sıkça müracaat eden İbn Cerîr et-Taberî (ö.310/923), *Tefsîru'l-Kur'ânı*yla Zemahşerî'nin önemli kaynaklarında olan ve Keşşâf'ına doğrudan etki eden Ebu'l-Hasen er-Rummânî (ö.384/994), *el-Muğni* ve *Şerhu'l-usûli'l-hamse* gibi eserlerinde farazi soru-cevap yöntemini Zemahşerî'den de fazla kullanan Kadı Abdülcabbâr (ö.415/1025) sayılabilir.¹⁹

Burada, Zemahşerî'nin fenkale üslubunu kullanmada diğer müelliflere göre neden daha öne çıktığı/çıkarıldığı şeklinde bir soru zihinlere takılabilir. Kanaatimizce bunun sebebi Mu'tezili âlimlerin tefsirlerinin çoğunun günümüze ulaşmamış olması, Zemahşerî'nin Keşşâf'ının ise eksiksiz olarak elimizde bulunması, Mu'tezile akaidini, Kadı Abdülcabbâr'ın *el-Muğni* ve *Şerhu usûli'l-hamse* adlı eserlerinden sonra en kapsamlı şekilde yansıtan eser konumunda oluşudur. Zemahşerî'nin belagat alanında örnek aldığı önemli bir diğer isim ise Abdulkâhir el-Cürcânî'dir (ö.471/1078). Ancak el-Cürcânî de bu yöntemi Zemahşerî kadar fazla kullanmamış ve Zemahşerî fenkale metodunu en çok ve en verimli şekilde kullanan en meşhur kişi olarak tartışmasız kabul görmüştür.²⁰

Zemahşerî'nin el-Minhâc'da Görüşlerini Naklettiği Âlimler

Mu'tezile akaidine bağlılığı nedeniyle "Hâtemu'l-Mu'tezile" olarak anılan²¹ Zemahşerî, bu mezhebin Hârizm'de bulunan iki fırkasının mensuplarıyla da görüşmüş, Behşemiyye fırkasından Hâkim el-Cüşemî, Hüseyiniyye fırkasından Ebû Mudar ed-Dabbî ve İbnu'l-Melâhimî gibi hocalardan itizâlî bilgiler edinmiştir. Vâsıl b. Atâ'nın (ö.131/748) başını çektiği ve Amr b. Ubeyd (ö.144/761), Ebu'l-Huzeyl el-Allâf (ö.235/849), İbrahim en-Nazzâm (ö.231/845), Câhız (ö.255/869), Ebû Ali el-Cübbâî (ö.303/916), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö.321/933), Kadı Abdülcabbâr (ö.415/1025) gibi temsilcileri olan Basra ekolü (Basriyyûn), Bişr b. Mu'temir'in (ö.210/825) başını çektiği ve Sumâme b. Eşras (ö.213/828), Ahmed b. Ebû Duâd (ö.240/854), Ebu'l-Huseyn el-Hayyât (ö.300/913), Ebu'l-

¹⁹ Cûdî, "Uslûb el-fenkale inde'z-Zemahşerî fî tefsîrihi ve beyânu hasâisihî ve fevâidih", 3-4.

²⁰ Âdil Râzî Câbir ez-Zerkânî, "el-Fenkaletu 'inde'z-Zemahşerî beyne'd-Delâleti ve'l-Hicâc", *Lark li'l-Felsefeti ve'l-Lisâniyyâti ve'l-Ulûmi'l-İctimâ'iyye*, 7/15 (2015), 1; Cûdî, "Uslûb el-fenkale inde'z-Zemahşerî fî tefsîrihi ve beyânu hasâisihî ve fevâidih", 1-2.

²¹ Öztürk & Mertoğlu, "Zemahşeri", 44/235-238

Kâsım el-Ka'bî (ö.319/931) gibi temsilcileri olan Bağdat ekolü (Bağdâdiyyûn) onun itikadi kişiliğinin oluşmasında önemli rol oynasa da o görüşlerini daima önce Kur'ân'a sonra da sağlam delillere ve aklî melekelerine dayandırmıştır.²² Akla büyük değer atfeden ve nakilciliğe, taklitçiliğe karşı bir tutum sergileyen Zemahşerî bunu divanında şöyle dile getirmektedir.

فالعقل هادٍ بصيرٌ لا يُزيغُ إلى بصيرةٍ، عن سدادِ الرأْيِ مأفوكَةٌ
ومَنْ يُقَدِّه هَوَاهُ فِي خِزَامَتِهِ فَذَلِكَ بَيْنَ الْأَلْبَابِ أَصْحَوَكَةٌ²³

“Akıl tek mürşit ve yol göstericidir ve (insanı) hakikatten gayri, batıl bir yola saptırmaz.”

“Her kim burun halkasını (iradesini) nefsinin, hevasının emrine verirse (bilsin ki) o kişi akıl sahipleri arasında gülünç duruma düşer.”

واتباع التقليد أعظم جهلٍ فعلى العاقل اتباع الأدلة²⁴

“Kişinin (başka birinin yapıp ettiklerini) taklit etmesi en büyük cehalettir. Akıl sahibi insana delillere tabi olmak yakışıır.”

Zemahşerî el-Minhac adlı eserinde sadece kendi görüşlerini serdetmemiş, diğer Mu'tezilî âlimlerin, farklı da olsa görüş ve kabullerini eserine almıştır. En çok Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin görüşlerine yer veren müellif, zaman zaman bu iki âlimin isimlerini zikretmeksizin iki hoca (şeyhayn) şeklinde de nakilde bulunmuştur. Ebu'l-Kasım el-Ka'bî, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf gibi Mu'tezilî isimler Zemahşerî'nin görüşlerini aktardığı diğer âlimlerdir. Müellif iki yerde Hasan el-Basrî'den (ö.110/728), de nakiller yaparken, bazen de isim zikretmeden meşâyih lafızıyla Mu'tezilî âlimlerin görüşlerine müracaat etmiştir.

Eserinde, Eş'ariyye, Kullâbiyye, Haşeviyye, Tenâsuhıyye, Mücebbire, Kaderiyye, Seneviyye, Bekriyye ve Berâhime gibi bazı itikadi fırkaların isimlerini ve görüşlerini zikreden Zemahşerî, Mecûsiler ve Hristiyanların itikadî anlayışlarına da atıflarda bulunmuş ve onların görüş ve anlayışlarını bazen yumuşak bazen de sert bir dille eleştirmiştir. Allah'ın sıfatları, kader, kulların fiilleri ve elem konuları Zemahşerî'nin yukarıda zikredilen fırkalara atıflarda bulunup eleştirilerini yoğunlaştırdığı konular olarak dikkat çekmektedir.

Kullanılan Soru Edatları/Kalıpları

²² “فأنا النَّصُورُ لُوْحِيهِ بِدَلَالِ وَجْهٍ الْبَقِيْنِ بِهِنَّ أْبْلَجُ زَاهِرٌ” Ben, Allah'ın (cc) vahyine (Kur'ân'a) tüm gücümü sarf ederek delillerle yardımcı olmuştum. Ki onlarla (delillerle Kur'ân) daha net ve açık (bir şekilde anlaşılımsın.)” Dayf, Dîvânu'z-Zemahşerî, 341; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 229.

²³ Dayf, Dîvânu'z-Zemahşerî, 599; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 443.

²⁴ Dayf, Dîvânu'z-Zemahşerî, 552; el-Huyemî, Dîvânu Cârillah ez-Zemahşerî, 470.

İstifham konusu belagat ilimlerinden meâni ilmi dâhilinde değerlendirilmektedir. Meâni haber ve inşâ olmak üzere iki ana başlık altında incelenmektedir. Bunlardan haber, söylenen sözün doğru ya da yanlış bir hüküm ifade ediyor olmasıdır. İnşâ ise hakkında doğru ya da yanlış şeklinde bir hüküm verilemeyen cümleyi/sözü ifade etmektedir. Talebi inşâ ve talebi olmayan inşâ olarak ikiye ayrılan inşâ'da talebi inşâ emir, nehiy, temenni, istifham ve nida gibi kısımlara ayrılırken, istifham, mütekellimin bilmediği bir şeyi sorarak anlama ve öğrenme çabasını temsil etmektedir.²⁵

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi eserinde 73 kez fenkale yöntemine başvuran Zemahşerî farklı soru edatları ve kalıpları kullanmıştır. Bunlar arasında en çok kullandığı edat “ما” ne? nedir? şeklindeki edattır. Ardından “ما الدليل” delil nedir? şeklindeki kalıbı da sıkça kullanan müellifin kavramların anlam ve içeriklerine verdiği önem buradan anlaşılmaktadır. Zira ما istifham edatı, lafzın, ister müfret olsun ister mürekkep olsun delalet ettiği anlamın izahını isteyen bir edattır. Müellif risalesinde yer verdiği 34 soruda ما istifham edatını kullanmaktadır. İddialarını, kavramlara atfettiği anlam ve içeriklerle, nakli ve akli delillerle desteklediği aşikâr olan müellif bu sorularla kavramların lugat ve ıstılah anlamlarına muttali olma ve okuyucuya/dinleyiciye izah etme amacı taşımaktadır. Zira lafzın mefhumunu bilmeyen birinin o lafzın mahiyetine ve hakikatine muttali olması mümkün değildir. Kavramların zihinde tasavvuru olmaksızın ne mahiyetinden ne de hakikatinden bahsedilemez.²⁶

فِيمَ ، بِمَ ، لِمَ ، عَمَّ ، مِمَّ ما istifham edatının başına cer harfi getirilirse sonundaki elif hazfedilir. فِيمَ ، بِمَ ، لِمَ ، عَمَّ ، مِمَّ şeklinde yazılan bu soru kalıplarının hepsinde ما istifham ifade etmekte olup Zemahşerî tarafından toplam 15 kez kullanılmıştır. Özellikle Allah'ın sıfatları konusunda görüşlerini aktardığı bahislerde ما ve ما الدليل soru kalıplarını kullanan Zemahşerî, böylece bilgileri okuyucunun zihnine naksetmek istemekte, sıfatlarla mevsuf yani Allah (cc) arasındaki bağı karşısındakinin idrakine sunmaktadır. Allah'ın sıfatlarından hayat, ilim, semi', basar, irade, kudret, vahdaniyet vs. bahsederken daima ما الحى şeklindeki soru kalıbını kullanan müellif yine Allah'ın kıdemi, hiçbir şeye benzememesi, gözle görülememesi gibi konuları tartışırken de ما الدليل على... soru

²⁵ es-Sekkâkî Ebû Ya'kûb Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî, *Miftâhu'l-ulûm*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 308; Kazvînî, Cemaluddin Muhammed b. Abdurrahman el-Hatib, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002), 108; Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatül-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve fûnûnuhâ*, (Dimâşk: Dâru'l-Kalem, 1996), 1/258; Ali el-Cârim & Mustafa Emin, *el-Belâğatu'l-vâziha el-beyân-el-meâni-el-bedî'*, (Londra: Dâru'l-Meârif, 1999), 192; Nusrettin Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî') Arap Edebiyatı*, (İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2017), 189-263; Ali Bulut, *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, (İstanbul, MÜİF Vakfı Yayınları, 2013), 51-70; Mehmet Ali Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, (İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2004), 57-60.

²⁶ Kazvînî, *el-İzâh fî 'ulûmi'l-belâğa*, 110; Bolelli, *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî')*, 269; M. Cevat Ergin, *Arap Dilinde İstifham Edatları*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998, 92-93; Halil İbrahim Kocabıyık, *İstifhâm Edatları*, Bilecik Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, cilt:2, sayı:2 (Aralık, 2017), 652-653.

kalıbını tercih etmektedir. Bu da bize Zemahşerî'nin ما edatını açıklama yaparken ve bir şeyi ispat ederken kullandığını göstermektedir.

Zemahşerî'nin risalesinde kullandığı diğer istifham edatları (هل) “hel” ve (إ) “hemze” dir. Bu iki edattan hemze Arap dilinde en çok kullanılan ve harf olarak nitelendirilen soru edatı olup hem tasdik hem de tasavvur anlamı ifade etmektedir.²⁷ Hatta bazı nahivcilere göre hemze istifham edatlarının aslıdır, onun dışında istifham asıllı edat yoktur.²⁸

İstifham edatlarının cümlelerin siyak ve sibakına göre istifham dışında başka anlamlar için de kullanıldığı vakidir. Bunlar emir, nehiy, tesviye (eşitlik), nefy (olumsuzluk), inkâr (hoş karşılamama), takrir (onaylatma), teaccüp (şaşıрма), tezkîr (hatırlatma) iftihar, ta'zim, tehvîl (korkutma), tehdit, tenbih, istib'âd (uzak/imkansız görme) , tahkir (küçümseme), tecahül (bilmezden gelme), tehekkum (alay etme), itap (kınama), teşvik vb. anlamlardır.²⁹

Zemahşerî soru-cevap üslubuyla yazdığı bu eserinde إ ve هل soru edatlarını 8 kez kullanmıştır. Bir tane de mahzuf hemze ile sorulan soru bulunmaktadır. Bu sorulardan hemze ile sorulan ikisi takrir, yani muhatabı kendisine sorulan konuyu kabul ve onaya zorlama, sevk etme amaçlı kullanılmışken, biri tanesi nefiy, diğerleri ise tasdik amaçlı sorulardır. Mahzuf hemze ile sorulan soru ise tasavvur için sorulmuştur. Müellif Allah'ın Hakîm sıfatını işlediği bölümde, hemzenin takrir ifade etme özelliğini kullanarak Allah'ın hidayet eden ve dalalete düşüren olup olmadığı konusunu şu soruyla anlatmaktadır. “أما يهدي الله ويضل؟”³⁰ Yine şefaet konusunu işlerken Hz. Peygamber'in ümmetine şefaet edip etmeyeceğini takrir ifade eden şu soruyla değerlendirmektedir. “أما يشفع رسول الله صلى الله عليه وآله لأمته؟”³¹ Her iki soruya cevaben “بلى” ifadesini kullanması Zemahşerî'nin asıl amacının soru sormak değil soruda mündemiç olan anlamı onaylamak/onaylatmak yani takrir olduğunu göstermektedir. Rızıklar bahsinde ise hemzenin nefiy ifade etme özelliğine başvuran Zemahşerî, haramın rızık olup olmayacağı konusunu işlerken soruyu şöyle sormaktadır. أففتولون فيمن

²⁷ Kazvîni, *el-Îzâh fi 'ulûmi'l-belâğa*, 112-114; Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî)*, 263-265; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*, 70-71; Ergin, *Arap Dilinde İstifham Edatları*, 17-19; Kocabıyık, *İstifhâm Edatları*, 655; Ahmed Şerif Şatrah, *Meâni'l-İstifhâm fi Şi'ri Cârî'llah Mahmûd b. Omer ez-Zemahşerî; Dirâsetun Uslûbiyyetun*, Havliyyât Câmiati Guelma Li'l-Luğât ve'l-Âdâb (Cezayir), Sayı:12 (Aralık,2015), 400.

²⁸ İbn Hişâm Cemaluddin el-Ensari, *Muğni'l-lebîb an kutubi'l-eârîb*, thk. Mâzin el-Mübarek, Muhammed Ali Hamdullah, (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1964), 7; Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, ts), 178.

²⁹ Bolelli, *Belâgat (Beyân, Meâni, Bedî)*, 275-289; Bulut, *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî*, 74-77; Ergin, *Arap Dilinde İstifham Edatları*, 112-120; Kocabıyık, *İstifhâm Edatları*, 656-661; Şatrah, *Meâni'l-İstifhâm fi Şi'ri Cârî'llah Mahmûd b. Omer ez-Zemahşerî*; 399.

³⁰ Zemahşerî, *el-Minhâc fi usûli'd-dîn*, thk. Abbas Huseyn 'Isa Şerafuddin, (San'a: Mektebetu Merkezi Bedri'l-İlmî ve's-Sekâfi, 2004), 11

³¹ Zemahşerî, *el-Minhâc fi usûli'd-dîn*, 19

“أكل طول عمره من الحرام: ما أكل من رزق الله؛ لأنه لم يأكل مما أباحه له؟” *Ömrü boyunca haram yiyen birine, Allah'ın kendisine mübah kıldığı şeyleri yemediği için “o Allah'ın rızıkını yememiştir” mi diyorsunuz?*³² Rızıkın tarifini yaparken canlıların faydalandığı her şey şeklinde bir ifade kullanan müellif ardından haram yolla elde edilen şeylerin rızık olup olmayacağı konusundaki ince çizgiyi ifade edebilme adına “Allah o kişiyi haram ile rızıklandırdı demiyoruz. Ayrıca biz, Allah onu rızıklandırmadı da demiyoruz. Tam aksine Allah (kulunu) kendisine mübah/helal kılınan yollardan, ulaşabileceği tüm faydalarla rızıklandırmıştır diyoruz.” şeklinde cevap vermektedir. Cevaptan da anlaşılacağı üzere, sorulan soru, soruda ifade edilen anlamın karşılığının olumsuz olması gerektiğini ifade etmektedir. Eserde “hemze” ve “hel” ile sorulan diğer beş soruda ise amaç tasdiktir. Zira sorulan sorular evet (نعم) veya hayır (لا) ile cevap verilebilir mahiyette ve tasdik ifade etme amaçlıdır.

Zemahşerî'nin bu risalesinde kullandığı soru edatlarından biri de “keyfe” (كيف)'dir. Nasıl anlamındaki kelime (على أي حال) “hangi durumda” sorusunun da aynıdır. Müellif bu edatı hakiki istifham anlamında kullandığı gibi taaccüp maksatlı ve hemze yerine de kullanmıştır. Elem konusunun izahı babından kendisine şu sormuştur. *كيف جاز أن يؤلم للنفع من ليس يراض بذلك. ولا يجوز أن تستعمل من لا يرضى بالعمل وإن وفيت له الأجرة؟* “Rızası olmadığı halde birine fayda sağlamak için bile olsa elem vermek nasıl caiz olur? (zira) Ücretini ödese dahi rızası olmayan birini bir işte çalıştırmak caiz olmaz.”³³ Burada açıkça görüldüğü üzere soru edatı hakiki istifham anlamında kullanılmamıştır. Müellif kişiye fayda sağlamak için bile olsa rızası olmadan acı çektirmenin şaşkınlığını ve buna zımnen itirazını dile getirebilmek adına böyle bir üslup getirmiştir. Dolayısıyla burada “keyfe” asli anlamından çok taaccüp ve itiraz anlamı taşımaktadır. Ayrıca “keyfe” bazen hemze yerine de kullanılabilir. Şöyle ki; kişilerin halleri sorulmak istendiğinde bu *أمرض محمد كيف محمد؟* gibi yapılabildiği gibi *أمرض محمد أم مسرور محمد أم محزون؟* yahut *أم سليم؟* şeklinde de olabilmektedir. İnsanlar sayısız hal üzere olabilecekleri için bu durumlarda hemzenin yerine tüm hallerin yerine geçebilecek keyfe'nin istihdamı daha pratik kabul edilmektedir. Bu kullanım biçimi el-Minhâc'da iki yerde karşımıza çıkmaktadır. Zemahşerî günahların sevapları yok etmesi veya nedametın ceza ve kınamayı iptal etmesi tartışmalarında keyfe'yi hemze gibi kullanmıştır. *كيف يحبط الذم ve كيف يحبط أحد المستحقين بالآخر؟* ³⁴ şeklinde sorulan konuların her biri hemze ile tekrar tekrar sorulmamış ve keyfe kullanılarak meselenin bütün yönleriyle ve ayrıntılı olarak değerlendirilmesi sağlanmıştır. Zemahşerî eserinde sadece bir yerde *من أين* soru kalıbını kullanmıştır. Nereden anlamındaki bu kalıp metin içerisinde *من أي جهة* hangi yönden, hangi açıdan anlamında zikredilmiştir. “Allah'ın şakî olduğunu bildiği bir kişiyi mükellef kılması (hangi yönden) niçin güzeldir/iyidir”³⁵ sorusu da göstermektedir ki istifham edatlarının siyak-sibak gereği veya bir karineye istinaden hakiki

³² Zemahşerî, *el-Minhâc fi usûli'd-dîn*, 16

³³ Zemahşerî, *el-Minhâc fi usûli'd-dîn*, 16

³⁴ Zemahşerî, *el-Minhâc fi usûli'd-dîn*, 18

³⁵ Zemahşerî, *el-Minhâc fi usûli'd-dîn*, 13

anlamları dışında başka anlamlarda kullanılmaları mümkündür ve Zemahşerî de bunu sık sık yapmıştır.

Kullanılan Deyimler

Zemahşerî eserinde bazı deyimlere de yer vermiştir. Arap dili ve belagati alanında yeri tartışılmaz olan müellif konuların izahı esnasında deyimleri kullanarak ifadelerini güçlendirme, muhatabının anlayışını kolaylaştırma ve konunun dinleyenlerin zihninde daha kalıcı olmasını sağlamayı hedeflemiştir. Eserde sadece birkaç yerde geçen bu deyimler ve anlamları şöyledir.

Müellif Allah'ın gözle görülemeyeceği iddiasını temellendirirken bazı ayetlerle istiḡhatta bulduktan sonra Hz. Musa'nın “ *Rabbim bana kendini göster, sana bakayım*” sözünün bir kabahat olmadığını, Hz. Musa'nın Allah'ı görmeyi imkânsız olduğunu zaten bildiğini, onun bunu talep etmesinin altındaki asıl sebebin, Allah'ı görebileceklerini zannedenlerin bu istek ve arzularını onların boğazına tıkamak/bunun imkânsızlığını onlara göstermek için ayetin devamı olan “ *Sen beni asla göremezsin*” sözünü de zikrederek “ *ليلقمهم الحجر*” -boğazlarına tıkamak için- deyimleriyle izaha çalışmıştır.³⁶ Hz. Musa bu sözü, Allah'ı görmek isteyenlere, O'nun görülmesinin mümkün olmadığını delillendirmek ve onları te'dîb etmek, onlar Allah'ın “ *Sen beni asla göremezsin*” sözünü işittiklerinde onları susturup iddialarını çürütmek için söylemiştir.

Zemahşerî sarfe konusunu işlerken iddiasına temel teşkil etmesi babından aklî çıkarımlara müracaat etmiş ve Kur'ân'ın bir benzerini getirme iddiasında olanların ruh hallerini ve sahip oldukları fesahat ile iftihar etmelerini ve bu meyandaki iddialarını şu deyimle dillendirmiştir. “ *لا يشق فيها غبارهم*”³⁷-kimse bu konuda onların eline su dökemez/kimse onları geçemez-

Yine aynı konunun devamında Kur'ân'ın bir benzerini getirme/söyleme iddiasında olanların bu iddialarını gerçekleştiremediklerini ifade ettikten sonra, “ *لكان ذلك أشهر من فلق الصبح*” -eğer yapabilselerdi bu sabahın ilk ışıkları/tan yeri ağarması gibi ayan beyan ortada olur, gizli kalmazdı-³⁸ deyimini kullanmıştır.

Sonuç

Zemahşerî'nin Mutezile akaidine dair düşüncelerini, bilgi ve birikimlerini muhtasar olarak naklettiği bu eser, onun beyan üslubu ve eğitim/öğretim metodu hakkında da ipuçları içermektedir. Güçlü bir müfessir, belagatçı ve dilbilimci olmasının yanı sıra kelimelerin ilminde de zirve şahsiyetlerden biri olduğu aşikâr olan müellif Mu'tezile akaidine olan vukufiyeti sebebiyle “Hâtemu'l-Mu'tezile” lakabıyla da anılmaktadır. Mutezile kelamının özeti mahiyetindeki eserde kullandığı “fenkale”

³⁶ Zemahşerî, *el-Minhâc fî usûli'd-dîn*, 7

³⁷ Zemahşerî, *el-Minhâc fî usûli'd-dîn*, 22

³⁸ Zemahşerî, *el-Minhâc fî usûli'd-dîn*, 22

metodu onun Kaşşâf'ında da tercih ettiği metod ile aynı olup kendisinden önce de farklı disiplinlerde eserler veren âlimler tarafından da kullanılmıştır. Eserinde kendi görüşlerinin yanında Mu'tezilenin Basra ve Bağdat ekolü temsilcilerinin görüşlerine de yer vermiştir. Görüşlerini aktardığı kişiler arasında Ebû Ali el-Cübbâî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Ebu'l-Kasım el-Ka'bî, Ebu'l-Huzeyl el-Allâf ve Kadı Abdülcabbar gibi Mu'tezilenin önde gelen teorisyenleri bulunmaktadır.

Zemahşerî'nin bu eseri neden bu derece kısa tuttuğu hakkında bir görüş bulunmamakla beraber, Kadı Abdülcabbar'ın *Şerhu usûli'l-hamse ve el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* adlı eserlerinden sonra Mu'tezile akidesini konu edinen en önemli ve hacimli eser konumundaki Kaşşâfı telif etmiş olması, küçük hacimli ve muhtasar bir risale mahiyetindeki el-Minhâc ile yetinmek isteyebileceği kanaatini bizde uyandırmıştır. Bu sebeple olsa gerek Zemahşerî'nin tefsir, hadis, nahiv, belagat ve sözlük disiplinlerindeki eserleri çokça konuşulup tartışılırken, *el-Minhâc* o kadar yankı uyandırmamış, ses getirmemiştir.

Eser kaleme alınırken geleneksel tertibe uyulmaması, konuların bazen birbirine karışmasına ve anlaşılmasının zorlaşmasına sebep olmuştur. Bu bizde, Zemahşerî'nin bu eseri bizzat kaleme almamış olabileceği, eserin, onun sözlerinden ve sohbetlerinden başkaları tarafından rastgele alıntılanan ifadelerin bir araya getirilmesinden oluşmuş olabileceği kanaatini uyandırmıştır. Onun hayatında belki de en önemli yere sahip olgu diyebileceğimiz Mu'tezilî düşüncenin, onun kişiliğinin tam bir yansıması olarak niteleyebileceğimiz Mu'tezilî karakterin, böyle mukaddimesi dahi olmayan kısa eserde vücut bulması bizce mümkün gözükmemektedir

Kaynaklar

- Abdurrazzâk, b. el-Hemmâm es-San'ânî, *Musannef*, thk. Habiburrahman el-'Azamî, 12 cilt Pakistan:el-Meclisu'l-İlmî, 1972.
- Aclûnî, İsmail b. Muhammed el-, *Keşfu'l-hafâ*, 1. Cilt, Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1351 h.
- Amânî, Abdurrahman Tevfik el-. *Edevâtu'l-İstifhâm; Dirâsetun İhsâiyyetun Mukâranetun*, Ürdün: Ürdün Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008
- Bolelli, Nusrettin. *Belagat (Beyân, Meâni, Bedî') Arap Edebiyatı*, İstanbul: MÜİF Vakfı Yayınları, 2017.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Ebû Suhayt el-Kermî, Riyad:Beytu'l-Efkâr, 1998.
- Bulut, Ali. *Belâgat Meâni-Beyân-Bedî'*, İstanbul, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.

Cârim, Ali el- & Emin, Mustafa. *el-Belâğatu'l-vâziha el-beyân-el-meânî-el-bedî*, Londra: Dâru'l-Meârif, 1999.

Cerrahoğlu, İsmail, "Zemaşeri ve Tefsiri", *Diyanet Dergisi*, 19/1, (Ocak, 1983), 59-96.

Civelek, Yakup, "Arap Dilinde Naht ve Kelime Türetmede Naht Yönteminin Kullanımı", *Nüsha*, III/10,(Yaz 2003), 97-118.

Cûdî, Abdulaziz Cûdî. *Uslûbu'l-fenkale inde'z-Zemaşerî fî tefsîrihi ve beyânu hasâisihî ve fevâidih*, <https://tafsir.net/article/5212/aslwb-alfnqult-and-az-zmkhshry-fy-tfsyrh-wbyan-khsa-is-h-wfwa-id-h>; 03.03.2021.

Cüveynî, Mustafa ed-Dâvî el-, *Menhecu'z-Zemaşerî fî tefsîri'l-Kur'âni ve beyâni İ'câzihî*, Mısır: Dâru'l-Meârif, 2. Basım, ts.

Çelebi, İlyas, "Mu'tezile". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 31/391-401, İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Dayf, Abdüssettâr. *Dîvânu'z-Zemaşerî*, Kahire, Muessesetu'l-Muhtâr, 1425/2004.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvûd*, thk. Sıdkı Cemil el-Attâr, Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2005.

Habenneke el-Meydânî, Abdurrahman Hasan. *el-Belâğatül-'Arabiyye üsüsühâ ve ulûmuhâ ve funûnuhâ*, Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1996.

Hamevî, Yâkût el-. *Mu'cemu'l-udebâ irşâdu'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsan Abbas, 6. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslami, Beyrut, 1993.

Huyemî, Fâtıma Yusuf el-. *Dîvânu Cârillah ez-Zemaşerî*, Dâru Sâdır, Beyrut, 2008.

İbn Kutluboğa, Ebu'l-Fidâ Zeynuddin Kasım. *Tâ'cu't-teracim*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yusuf, Beyrut: Daru'l-Kalem, 1992.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbas Şemsuddin Ahmed b. Muhammed b. Ebi Bekr. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. thk. İhsan Abbas, Beyrut: Dâru Sâdır, ts.

İbn Hişâm Cemaluddin el-Ensari, *Muğni'l-lebîb an kutubi'l-eârîb*, thk. Mâzin el-Mübarek, Muhammed Ali Hamdullah, Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1964, 2 cilt.

Kahayev, Amir. "Arap Dilinde Naht Olgusu (İbn Fâris Örneğinde)", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/1, (Haziran 2019), 31-48.

- Kayapınar, Mustafa. *Belağatta Talebî İnşâ*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Kazvînî, Cemaluddin Muhammed b. Abdurrahman el-Hatib, el-Îzâh fî 'ulûmi'l-belâğa, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2002.
- Kıftî, el-Vezîr Cemalüddîn Ebi'l-Hasen Ali b. Yusuf el-, 3. Cilt, *İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1986.
- Muhammed İbrahim Muhammed Şerif, *Esâlîbu'l-İstifhâm fî'l-Bahsi'l-Belâğî ve Esrâruhâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İslamabad: el-Câmiatu'l-İslâmiyyetu'l-Âlemiyye, Doktora Tezi, 2006.
- Neccâr, Abdulhamid Kâsım en- *ez-Zemahşerî âsâruhû ve menhecuhu'n-nahvî*. Trablus, Câmiatu'l-Fâtih, Yüksek Lisans Tezi, 1982.
- Nizâr 'Atallah Ahmed Salih. "Fenkulâtu'z-Zemahşerî el-belâğıyyeti fî sûrati Yûsuf (as)", *Mecelletu'l-Buhûs ve'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye*, 2017, 16. Sayı, (49-98).
- Oğuz, Orhan. "Arapçada Naht Yöntemi ile Kelime Türetilmesi", *Marife*, 16/1, (Yaz 2016), 9-17.
- Özbalıkçı, Mehmet Reşit. "Naht", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 32/310-311 İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özek, Ali. "el-Keşşaf", *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25/329-330, Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Öztürk, Mustafa & Mertoğlu, M. Suat. "Zemahşerî". *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 44/235-238, İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Saraç, Mehmet Ali Yekta. *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2004.
- Sekkâkî Ebû Ya'kûb Sirâcuddîn Yûsuf b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Alî el-Hârizmî es-, *Miftâhu'l-ulûm*, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- Sîbeveyh, Ebû Bîşr Amr b. Osman b. Kanber, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Muhammed Harun, Kahire: Mektebetu'l-Hanci, 1988, 5 cilt.
- Suyûtî, Abdurrahman Celaluddin es-, *Buğyetu'l-vu'ât fî tabakâti'l-luğaviyyîne ve'n-nuhât*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Halep: Matba'atu İsâ el-Albânî, 1384/1965.
- Şatrah, Ahmed Şerif. *Meâni'l-İstifhâm fî Şi'ri Cârî'llah Mahmûd b. Omer ez-Zemahşerî;Dirâsetun Uslûbiyyetun*, Havliyyât Câmiati Guelma Li'l-Luğât ve'l-Âdâb (Cezayir), Sayı:12 (Aralık,2015), s: 397-413

- Tekin, Abdülkadir. “Zemahşeri'nin Ahkâm Ayetlerini Yorumlama Metodu Bağlamında Fıkıhçı Kişiliği-el-Keşşâf Örneği”. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/10 (Haziran 2018), 213-260.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Camiu't-Tirmizî*, Riyad: Beytu'l-Efkâr ed-Devliyye, 1999
- Tûfî, Necmuddin Ebî'r-Rabî Süleyman b. Abdulkavî b. Abdulkarim b. Saîd et-, *Şerhu muhtasari'r-ravza*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, 2. Basım, Suudi Arabistan; Vezâratu's-Şuûni'l-İslâmiyyeti ve'l-Evkâfi ve'd-Da'veti ve'l-İrşâd, 1998/1419.
- Urgan, Zeki. *Zemahşeri'nin Nübüvvet Anlayışı*, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler EnstitüsüYüksek Lisans Tezi. 2019.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Kelam”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 25/196-203, Ankara: TDVİA Yayınları, 2002.
- Yavuz, Yusuf Şevki. “Sarfe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 36/140-141, İstanbul: TDVİA Yayınları, 2009.
- Yurdagür, Metin. *Kelam Tarihi Ekoller-Şahıslar-Eserler*, 2. Basım. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Yüce, Nuri. “Zemahşeri Hayatı ve Eserleri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 26/1, (1993), 289-316.
- Zemahşerî, Carullah Mahmûd b. Omer, *el-Minhâc fi usûli'd-din*, thk. Abbas Huseyn İsâ Şerafuddin, San'â, Mektebetu Merkezi Bedri'l-İlmî ve's-Sekâfi, 2004.
- Zemahşerî, Carullah Mahmûd b. Omer, *el-Keşşâf*, 1. Cilt, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları: 70, 2020.
- Zerkânî, Âdil Râzî Câbir ez-, “el-Fenkaletu inde'z-Zemahşerî beyn'd-Delâleti ve'l-Hıccâc”, *Lark li'l-Felsefeti ve'l-Lisâniyyâti ve'l-Ulûmi'l-İctimâ'iyye*, 7/15 (2015), 1-23.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Kahire: Mektebetu Dâri't-Turâs, ts), 4 cilt.

Zamakhshari's Work titled *al-Minhac fi Usûli'd-Din* and his Statement Style

Dr. Hüseyin AVCI

Extended Summary

Zamakhshari, who was born in Zamakhshar, a big town of Khwarazm, wrote huge works in Islamic sciences as well as in the field of literature and Arabic language, the effects of which continue to the present day and have not yet been overcome on some subjects, and left his mark on his age with his views in theological, jurisprudence, syntax and literary disciplines. He is one of the most important and rare personalities who enlightened the way of scholars both in his own time and in the following periods.

Khwarizm region, which was very rich in terms of social, cultural, and economic conditions at the time of Zamakhshari's birth, also hosts different ethnic groups and beliefs, and there were people from different religions, creeds, and sects in the social structure of which the majority of Turks, Arabs and Persians were. While the majority of the people were Mu'tazilite, it was possible to come across a small number of Jews and Christians as well as Ahl as-Sunnah, Shiite, and Kharijite.

Zemahşeri, who grew up in Harezm, which was the stronghold of the Mu'tazila creed, adopted the Mu'tazilite creed under the influence of his teachers and presented his vitalistic ideas in detail in his gigantic work *Keşşâf*. He also wrote *al-Minhac*, an independent creed that deals with the principles and principles of the Mutezile creed. This work, named *al-Minhac fi Usûli'd-Dîn*, has all the issues related to theology except the imamate issue, and it has been written succinctly with a question and answer style. *Al-Minhac*, whose motives he wrote and why he kept it so short because there was no introduction at the beginning, is the only work of the author that has survived to the present day.

Existence, unity, attributes, and characteristics of Allah, deeds of servants, destiny, major and minor sins and the states of those who commit them, the attribute of the word and whether the Quran is created or not, Allah's promise and promise, the relationship between faith and deeds, Good and evil canceling each other, intercession, *amr-i bi'l-Ma'rûf nehy-i ani'l-Munkar*, understanding of justice in the context of *husun kubuh*, subjects such as sustenance, death, grace, pain, nature of the offer. In this volume, we come across the main subjects that he discussed and evaluated in his modest work and presented his views. The author, who also made evaluations about the views of the popular theological sects on the above issues in his time, sometimes makes harsh criticisms. The author, who supported his claims with verses and hadiths in his work, made consultations with a total of 30 verses and 6 hadiths, and also applied to rational evidence and

inferences in many places. Thus, they aimed to ground, systematize, explain and prove the principles of faith in Islam, and to refute counter-evidence and ideas, and they accepted this as their duty.

El-Minhac was presented to the reader with the question-answer method called "Fenkale" or "Fenkule", just like in Keşşâf. The word Fenkale does not mean anything by itself in Arabic. Because this word is a new concept derived from the word **قَلَّتْ فَبُنْ**...**قَلَّتْ** In Arabic, it is called "naht" and the new word produced is called "manhut". On the other hand, definitions of the concept, which is attributed to various meanings, are made as "declarative wit's that are presented in the style of speech and contain hypothetical questions and answers", and "fanciful debate-style".

It has been determined that Zemahşeri used this scientific hypothetical method more than 2500 in his colossal work Keşşâf, and 74 questions and answers in al-Minhac were used to explain the subjects that make up the content of the treatise. This style is of great importance for Zamakhshari and Mu'tazila scholars who are experts in the fields of argument and debate. It is also noteworthy that Zemahşeri bases his adoption of the fenkale style as a statement style on the Qur'an and justifies it with verses. The expressions he used in the explanation of the 142nd verse of Surah Baqara in his Tafsir Kashshaf clearly show this.

Although Zemahşerî is famous for applying the fenkale method, he is not the inventor of this method. This style was used by many scholars before Zemahşeri. The reason why Zemahşeri stands out compared to other authors in using the fenkale style is that most of the commentaries of Mu'tazili scholars have not survived to the present day, while we have Zemahşeri's Keşşâf in full, rhetoric and Mu'tezile creed, Kadı Abdülcabbâr's al-Muğni, and Şerhu usa. It is in the position of the work that reflects it most comprehensively after his works named 'l-hamse.

In his work called al-Minhac, Zemahşerî not only expressed his views but also included the opinions and acceptances of other Mu'tazilite scholars, albeit different. Mentioning the names and views of some theological sects such as Eş'ariyye, Kullâbiyye, Haşeviyye, Tenâsuiyye, Mücebbire, Kaderiyye, Seneviyye, Bekriyye and Berâhime in his work, Zemahşeri also referred to the theological understandings of the Magi and Christians, and their views and understanding were sometimes soft and sometimes harsh. language criticized.

Zemahşeri, who applied the question and answer method 74 times in his work, used different question prepositions and patterns. The author, who supports his claims with the meanings and contents he attributes to the concepts, with their translation and rational proofs, aims to be familiar with the meanings of the concepts verbally and succinctly and to explain them to the reader/audience.

Zemahşeri also included some idioms in his work. The author aimed to strengthen the explanation by using these idioms during the explanation of the subjects, to facilitate the understanding of the addressee, and to make the subject more permanent in the minds of the listeners.

It is observed that the subjects are sometimes confused with each other since he did not make a certain order while writing his work. This has led us to the conclusion that he may not have written this work himself, but that the work may have been composed of statements randomly quoted by others from his words and conversations. It does not seem possible to us that the Mu'tazilite thought, which we can call the phenomenon that has perhaps the most important place in his life, and the Mu'tazilite character, which we can describe as a complete reflection of his personality, embody in a short work that does not even have such an introduction.

Keywords: Zamakhshari, Theology, Mutazila, al-Minhac, Fenkale.